

Усупов М.У.

ТОКТОГУЛ СУУ САКТАГЫЧКА КИРГЕН
АЙМАКТА ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУУНУН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ТАЛДОО

Усупов М.У.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ НА ТЕРРИТОРИИ
ТОКТОГУЛЬСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

M.U. Usupov

THE ANALYSIS OF THE EFFICIENCY
OF LAND RESOURCES IN THE TERRITORY
WITH TOKTOGUL RESERVOIR

УДК: 338(575.2):658.26:627.814

Бул макалада Кыргыз Республикасынын Борбордук Азия мамлекеттери менен суу ресурстарын пайдалануунун экономикалык жагдайлары каралды. Ыкчамдатылган кызматташуу Борбордук Азия мамлекеттери менен суу – энергетика жана башка ресурстарды пайдалануу боюнча экономикалык алакалалуусу өлкөлөрүнүн көптөгөн маселелерин чечип бере алат, анткени, бир да мамлекет өз алдынча мүмкүн болчу коркунучтар жана кооптуу жагдайлар менен күрөшө албайт. Аймактык алакалалуунун илимий стратегиясын иштеп чыкпай туруп, азыркы аймактагы системалык кризистен чыгуу ар бир өлкө үчүн кыйынчылыктарды жаратат. ПРООНдун маалыматы боюнча, эгер бардык Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичиндеги ишкердик жана каржылык, соода, транспорт, транзит жааттарындагы кайра курууну жүргүзүүдөн түшүчү пайдаларды кошуп көрсөк, анда жакынкы эле 10 жылдын ичинде элдин жан башына болгон кирешеси 50 пайызга көбөйүшү мүмкүн, бул албетте, болжол менен Борбордук Азиянын жарымын түзгөн калктын кедей катмары үчүн өтө маанилүү көрүнүш.

Негизги сөздөр: жаратылыш ресурстары, суу-энергетика, инвестиция, экономика, башкаруу, суу сактагыч, энергия, энергетика, аймак, багыт, максат, мезгил, алакалалуу, реформа.

В статье обсуждается экономическое положение Кыргызской Республики со странами Центральной Азии в использовании водных ресурсов. Ускоренное сотрудничество может решить многие проблемы экономического сотрудничества со странами Центральной Азии в использовании водных, энергетических и других ресурсов, потому что ни одна страна не может справиться с потенциальными угрозами и опасностями в одиночку. Без научной стратегии регионального сотрудничества преодолеть нынешний системный кризис в регионе будет сложно любой стране. По данным ПРООН, если мы примем во внимание выгоды восстановления бизнеса и финансов, торговли,

транспорта и транзита во всех странах Центральной Азии, доход на душу населения может вырасти на 50 процентов в следующие 10 лет. Это очень важно для бедных, составляющих половину Азии.

Ключевые слова: природные ресурсы, вода-энергия, инвестиции, экономика, управление, резервуар, энергетика, энергетика, регион, направление, цель, период, взаимодействие, реформа.

The article discusses the economic situation of the Kyrgyz Republic with the countries of Central Asia in the use of water resources. Accelerated cooperation can solve many problems of economic cooperation with Central Asian countries in the use of water, energy and other resources, because no country can cope with potential threats and dangers alone. Without a scientific strategy for regional cooperation, it will be difficult for any country to overcome the current systemic crisis in the region. According to UNDP, if we consider the benefits of rebuilding business and finance, trade, transport and transit across all Central Asian countries, per capita income could grow by 50 percent in the next 10 years. This is very important for the poor who make up half of Asia.

Key words: natural resources, water-energy, investments, economics, management, reservoir, energy, energy, region, direction, goal, period, interaction, reform.

Учурда Токтогул суу сактагычка кирген аймакта рынок мамилелери экономиканын бардык секторлорунда тийиштүү деңгээлде орнотулган жана практикада кеңири колдонулуп келе жатат. Ошондой болсо дагы, биздин оюбузча рынок мамилелеринин тендендиги жана массалык түрдө колдонулушунда кээ бир маселелер бар. Мисалы рынок сунуш жана талаптын баланстуулугун талап кылат, башкача айтканда өндүрүлүп жаткан товарлар жана кызматтар рынокуго талаптарга жооп бериш керек.

Бирок мындай баланска жетүү үчүн бир топ жылдар бар, алардын эң негизгилери биздин оюбузча

эки багытта болуш керек. Биринчиден суроо-талапты билүү үчүн аларды терең изилдеш керек. Бул илимде маркетиндик изилдөө аркылуу жүргүзүлөт, башкача айтканда товарды жана кызматтарды чыгаруудан мурун суроо-талаптардын көлөмүн, багытын, кете турган каражаттарды алдын ала эсептеп жана башка жолдор менен аныкталат. Мындай көп эмгекти талап кылганына карабастан азырынча рынокту ишенимдүү жолдордон болуп эсептелет.

Экинчи жактан тийиштүү балансты камсыз кылууда товарларды жана кызматтарды керектөөлөрдүн суроо талаптарына дал келе турган товарларды жана кызматтарды жасоо. Бул деген суроо талаптардын келечектеги тенденцияларын алдын ала билүү. Мунун өзү товарлардын сапаты, алардын практикада колдонулушунун ыңгайлуулугу жана эң негизгиси болуп алардын баалары менен байланышкан. Кептин бардыгы товар өндүрүүчүлөр жактан керектөөчүлөрдүн купулуна толо турган сапаттуу товарларды чыгаруу болуп эсептелет.

Маселени тереңирээк карасак, экинчи жак дагы рынокту изилдөө менен байланышкан, себеби ар кандай өндүрүүчү товар керектөөчүлөрдүн талаптарын жакшы билбей туруп рыноктук ийгиликтерди жарата албай. Албетте, товарды ар кандай типтеги ишканалар жана ишкердик структуралар жаратат. Бирок алар башкача айтканда ишканалар ар түрдүү масштабда болгондуктан товарларды керектөөчүлөрдүн талабын кайсы типтеги ишканалар канааттандыра алат деген маселе чыгат. Биринчи иретте мындай ишканаларга чоң масштабдуу техника жана технология тактан кубаттуу, ар түрдүү жаңылыктарды киргизүүгө каражаттары жетиштүү ишканалар кирет.

Ушул эле учурда чоң жана орто масштабдагы ишканалардын өздөрүнүн көйгөйлөрү да артык. Алардын эң негизгилеринин бири улам өзгөрүлүп турган рыноктогу талаптарга өз убагында жана тийиштүү мейкиндикте ийкемдүүлүк менен жооп кайтаруу маселеси турат. Мындай талапты аткарууда чоң ишканалар өзүнчө ийкемдүү, рыноктун шартына адаптивтүү структураларын түзүүсү зарыл. Мындай талаптын көпчүлүк бөлүгүн жогоруда айтылып кеткендей жер ресурстарын иштеткен ишканалар жана ишкердик структуралар түзөт. Алар чоң ишканалардын курамында гана болбостон көп учурда өз алдынча ишканалар болот, бирок чыгарган товарлары чоң ишканалардын программасына түздөн-түз байланышта болот. Бул деген жер ресурстарын иштеткен ишканалардын ишмердүүлүгүн чоң ишканалардын көрсөтмөлөрүндө өткөрөт дегенди билдирет. Алар ар бири өз алдынча эркин өндүрүш структуралары

болгондуктан бири-бири менен байланышта келишим аркылуу жүргүзүлөт да, рынок мамилелерине толук жооп берет [1].

Биздин талдообузга караганда Токтогул суу сактагычка кирген аймакта жер ресурстарын иштеткен ишканалардын жана жалпы эле ишкердиктин пайда болуусу тууралуу жогоруда кыскача баяндап кеткенбиз. Бирок тагыраак талдоону талап кылган нерсе алардын пайда болушунун муктаждыгы, тартиби жана структурасы. Адегенде жер ресурстарын иштеткен ишканалардын пайда болушу негизинен өлкөдө рынок мамилелерине өтүүдөгү жүргүзүлгөн реформаларга байланыштуу. Өзгөчө айыл чарбада, соодада, үй тиричилик кызматында, транспортто, коомдук тамактанууда жана башка чөйрөлөрдө административдик ыкмалар да коштоп жатат.

Ишкердүүлүктүн структурасы, алардын ичинен жер ресурстарын иштеткен ишкердиктин ишмердүүлүгү дагы калыптанып, учурда системалык түрдө ар бир сектордун өзгөчөлүктөрүнө ылайык ишканалардын тобун айтсак болот. Муну таблица менен да көрсөтүүгө болот (1-табл.).

Таблица көрсөткөндөй 2018-жылдын 1-январында ишканалардын түзүлүшүнө ар түрдүү факторлор таасир этет, алардын негизгилери болуп ишканаларды түзүүгө муктаждык, ишкердүүлүккө коюлган талаптар, мыйзам алкагында көрсөтүлгөн жоболор, жумуш менен камсыздоодогу муктаждык жана башкалар кирет. Ал эми жер ресурстарын иштеткен ишканалардын иш алып кетүүсүндө башка структуралардай эле өлкөдөгү көп жылдардан бери өкүм сүрүп келе жаткан экономикалык кризистин да таасири бар [3].

Эки тенденциянын (экономикалык кризис жана экономикалык аракеттердин либералдашуусу) экономикалык калыптануунун жүрүшүндө карама-каршы аракеттенет. Бир тараптан алганда экономиканын либерализациясы ишкердин ишмердигинин өзгөчө көзөмөлүнөн көпчүлүк мамлекеттик кийлигишүүлөрдөн баш тарткандыгы менен түшүндүрөт. Экинчи тараптан өндүрүштүн төмөндөөсү, каржылык чаржайыттык жана башка терс көрүнүштөр экономикада “ишкердикке каршы” багытты, экономикалык кризистин шартында юридикалык-физикалык жактардын төлөм жөндөмдөрүн азайтып, ишкердүүлүктүн активдүүлүгүн азайтууга алып келет. Ишкердик кызматтын жагымдуулугун айтканда сөзсүз мамлекеттик менчиктештирүү максаттуу ишке ашыруунун жыйынтыктарын, мамлекеттик менчикти приватташтыруу 1997-жылы жыйынтыкталып, ошол тармактарда тиричилик тейлөө, соода, коомдук тамактануу ж.б. өзгөчө ролун баса белгилөөгө болот [2].

Таблица 1

Токтогул суу сактагычка кирген аймакта жер ресурстарын иштеткен жана орто ишканалардын экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча саны

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук	392	419	497	456	468	472
- анын ичинен чакан ишканалар:	366	391	470	429	443	446
Өнөр жай	2100	2081	2020	2113	2223	2280
- анын ичинен чакан ишканалар:	1947	1901	1867	1960	2080	2098
Иштетүү өндүрүшү	1608	1587	1547	1624	1686	1691
- анын ичинен чакан ишканалар:	1480	1447	1421	1500	1570	1580
Электроэнергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	41	42	40	38	33	30
- анын ичинен чакан ишканалар:	35	35	35	33	31	28
Курулуш	1294	1310	1343	1321	1497	1516
- анын ичинен чакан ишканалар:	1242	1254	1189	1277	1448	1480
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо	592	590	643	732	764	780
- анын ичинен чакан ишканалар:	598	539	598	683	722	740
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги	215	218	224	245	246	252
- анын ичинен чакан ишканалар:	190	200	196	212	210	215
Маалымат жана байланыш	529	548	501	505	560	590
- анын ичинен чакан ишканалар:	470	494	445	467	525	550

Маалымат булагы: Автордун эсеби менен илимий материалдардан.

Токтогул суу сактагычка кирген аймакта жер ресурстарын иштеткен ишканалардын иш жүргүзүүсүндө эң чоң ролдордун бири, бул менчик түрлөрүнө жана уюштуруу формаларына ылайык экендиги белгилүү. Чакан ишканаларда көбүнчө жеке менчик үстөмдүк кылат, себеби дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй жеке менчик экономикалык эркиндикти либералдык чечимдерди кабыл алууну жана ошондой эле рыноктогу абалды эске алуу менен ийкем жана өз убагында чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүктү түзөт.

Ушул эле учурда рыноктун талабын аткаруу максатында жер ресурстарын иштеткен бизнес дагы атаандаштыкка жөндөмдүү болуш керек. Бул максатта жер ресурстарын иштеткен ишкерлер дагы жакшы техникаларды, заманбап технологияны, рыноктогу сурооталаптарды жакшы деңгээлде анализ аркылуу башкарууну жакшы уюштура алса болот. Төмөнкү таблицадан менчик формасындагы ишканалардын экономикалык ишмердиктеринин түрү боюнча келтиребиз (2-табл.).

Таблица 2

Ишкердиктин менчик формаларынын экономика секторуна бөлүнүшү						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук	354	375	452	411	419	427
- анын ичинен чакан ишканалар:	329	352	428	386	394	398
Өнөр жай	2040	2018	1973	2063	2042	2048
- анын ичинен чакан ишканалар:	1900	1856	1832	1921	1915	1921
Иштетүү өндүрүшү	1580	1558	1527	1602	1543	1520
- анын ичинен чакан ишканалар:	1458	1426	1406	1482	1432	1423
Электроэнергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	31	32	32	29	24	25
- анын ичинен чакан ишканалар:	29	29	30	27	24	25
Курулуш	1276	1294	1231	1310	1399	1420
- анын ичинен чакан ишканалар:	1227	1244	1180	1268	1352	1370
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо	583	578	632	721	1623	1754
- анын ичинен чакан ишканалар:	535	535	592	678	1588	1690
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги	206	210	216	238	217	230
- анын ичинен чакан ишканалар:	184	194	191	208	183	202
Маалымат жана байланыш	503	519	479	484	480	482
- анын ичинен чакан ишканалар:	448	465	427	449	448	450

Маалымат булагы: Автордун эсеби менен илимий материалдардан.

Талдоо көрсөткөндөй Токтогул суу сактагычка кирген аймакта жеке менчик ишканалардын 25% дан көбү өзүнүн ишмердигин дүң жана чекене соода; автомобилдерди жана мотоциклдерди ондоодо, 16,5% өнөр жайда, 11,8%га жакыны кесиптик жана илимий техникалык ишмердикте ишке ашырышкан. 2018-жылдын 1-январына карата өзүнүн бизнесин ачууга катталган жеке ишкерлердин саны биздин эсеп менен 23,0 миң адамды түзгөн [4].

Ири өндүрүштүк бирдиктерди көп сандаган өз алдынча бирдиктүү технологиялык циклга өзгөртүү, жалпы экономикалык секторго бөлүштүрүү трансформациялык мезгилге туура келгенин белгилөөгө болот. Бул өз кезегинде майда ишканаларды экономикалык шарты боюнча ири ишканаларга туура келбеген шартта, ири иштерди аткара албагандыгын көрсөттү. Бирок келечекте ишкердиктин жаңы формаларын кадимки корпорация, холдинг, ассоциация ж.б. негизинен бөлүнгөн ишканаларды бирдиктүү жалпы тапшырмаларды, стратегиялык өнүгүүлөрдү бириктирген бирикмеге айлануусу мүмкүн. Ошондуктан ири милдеттерди аткаруучу жалпы максатта чарбалык бирикмелерге биригүү аракети уюшулуп, аларды ири иштерди аткаруучу маанилүү уюштуруу институционалдык кайра түзүүлөргө алып келет деп эсептөөгө болот.

Аны менен бирдикте бул өндүрүштүк бирдиктин механикалык концентрациясы деп билдирбейт, өткөн мезгилде экономиканы терең максаттуу, ыктыярдуу биригүүсүнө алып келиши мүмкүн.

Токтогул суу сактагычка кирген аймакта жер

ресурстарын иштеткен ишканалардын ишмердүүлүгүн талдоодо регионалдык факторлор дагы чоң роль ойнойт. Мунун себеби ар кандай өндүрүш жана чарбачылык мүнөзгө ээ, себеби өндүрүштүн өзгөчө айыл чарбачынын мейкиндикте жайланышы аймактык табигый климаттык шарттарынан көп көз каранды. Табигый климаттык шарттар кээ бир дыйканчылыкта жана мал чарбасында атаандаштыкка туруштук бере турган артыкчылыкты же болбосо кемчилдикти да жаратышы мүмкүн. Мисалы, Чаткал районунда мал чарбасынын ар түрдүү жолдорун колдонууга ыңгайлуу шарттар бар. Ал эми Ноокен районунда багбанчылыкты, анын ичинен жаңгак жана мөмө жемиш өстүрүүгө жакшы шарт түзүлгөн. Эгерде туризм жана эс алуу жактарын алсак Аксы районунун Сары-Челек регионунун бул жактан потенциалы баарынан жогору турат.

Адабияттар:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: Учебник / Ш.Мусакожоев. / Кыргызский экономический университет. - Бишкек, 2019. - 156 б.
2. Экономика Кыргызстана: Проблемы рационального использования природных ресурсов. / Отв. редактор академик Т.Койчуев. - Бишкек: Илим, 2018. - 221 с. (Серия изданий НАН КР по проблемам общественного развития суверенного Кыргызстана).
3. Арзыбаев А.А. Современная система учета и анализа эффективности использования капитала. / Монография. - Б.: «Электронная библиотека», 2018. - 260 с.
4. Коллектив авторов. Международные стандарты финансовой отчетности. - Б.: Изд. «Макспринт», 2019. - 320 с.